

Research article

Commentary on the prestige artifacts of Middle Asia in the Bronze Age Case study: Miniature columns and Stone round plates

Mohsen Entezarian ^{(a)*}, Hasan Basafa ^(b)

- a) Graduate Student, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Mazandaran University, Babolsar, Iran
- b) Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Neyshabor University, Neyshabor, Iran (basafa@neyshabur.ac.ir)

Keywords

Middle Asia, BMAC/Great Khorasan culture, Prestige goods, Miniature column, Rounded plates.

Citation

Entezarian, Mohsen & Basefa, Hasan. (2025). An Interpretation on the Cause of Prestige Goods in the Middle Bronze Age of Asia (Case Study: Miniature Columns and Circular Plaques). *Journal of Greater Khorasan*, 16(58), 129-150.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

One of the important and influential cultures in the societies of the Middle Ages in Central Asia is the culture of Bactria-Margiana/Khorasan. The cultural materials of this culture developed in the late third millennium and the first half of the second millennium BC (Middle and New Bronze Ages) in a wide geographical area including Greater Khorasan, southeastern Iran, and Central Asia. The distinctive features of this culture include characteristic pottery types and household items made of metals such as gold, silver, bronze, as well as precious and semi-precious stones (turquoise, carnelian, chlorite, and marble). A collection of artifacts with ritual functions such as miniature marble columns, composite figurines, power rods, trumpets, ceremonial axes, and burial practices (animal burials, diversity and abundance of grave goods, placing food with the dead, and commemorative tombs) have played a role in the formation of this collection. Among the most important grave goods are miniature columns and round plaques found in cemetery contexts and ritual spaces. What is important and forms the basis for the present research is the interpretation of the distribution, typology, function, and iconography of miniature columns and round plaques. Based on the conducted research, miniature columns and weight stones (round plaques) have been a prestigious item in the most important urban settlements of Central Asia available to the elite of society. They can be interpreted as weight stones, a type of ritual table, and a symbol of some Indo-Iranian beliefs and Zoroastrian religion, such as pressing the Haoma plant and Barsum. Additionally, based on archaeological evidence, a date range of 2500/2300 to 1800/1750 BC can be proposed for this type of prestigious artifacts.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.401088.1128>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_226794.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (mohsen.entezarian79@gmail.com)

Introduction

One of the most important features of the Middle Elamite period in the Near East was the cultural connections that were established through various means. In the southwestern Asia, important centers such as Ilam, southeastern Iran, Sistan region, Sind valley, Central Asia, and Khorasan exist. Among the important and influential cultures in the societies of the Middle Elamite era of Central Asia, the culture of Bactria-Margiana/Khorasan is significant. The cultural materials of this culture have developed in the late third millennium and the first half of the second millennium BC (Middle and New Elamite periods) within a vast geographical area including Greater Khorasan, southeastern Iran, and Central Asia. The distinctive characteristics of this culture include prominent pottery styles and household items made of metals such as gold, silver, bronze, and precious and semi-precious stones like turquoise, carnelian, chalcedony, and marble. A collection of artifacts with ceremonial functions such as miniature marble columns, composite figurines, power sticks, trumpets, ceremonial axes, and burial practices (animal burials, variety and abundance of grave goods, placing food with the deceased, and memorial tombs) played a role in shaping this collection. Among the important and less recognized burial objects of the Bactria-Margiana/Khorasan culture are miniature marble columns which have been found in most burial contexts or in the floors of ceremonial buildings. Specific objects that are named miniature columns due to their unclear shape and function have been reported for the first time in the Hesar Daramangan site. Schmidt, the head of the Hesar Daramangan excavations, pointed out the existence of grooves on both bases of these objects as well as their combination with lateral grooves in some cases, and emphasized that they are usually accompanied by round plates, also known as weight stones. These weight stones, sometimes with handles, may have been

used during religious ceremonies, perhaps alongside other artifacts such as stone staffs and miniature columns. Some believe that the origins of miniature columns come from Egypt and Syria, while some are related to the Andronovo culture. Miniature columns and weight stones have a wide distribution range in Greater Khorasan, southeastern Iran, and Central Asia. The significance of these objects as prestige goods in the burial rites of the Bactria-Margiana/Khorasan culture, from northwest Afghanistan, southern Afghanistan, Uzbekistan, Tajikistan, Pakistan, southern Russia to Eastern Europe, in various forms, sizes, and their connection to commercial-cultural relations, is of special importance in the studies of the Middle Elamite period in Central Asia, but the primary function of these objects is still subject to debate.

Materials and Methods

The present research was conducted using the documentary study method. Data collection was carried out in a library-based manner, meaning that the images and information mentioned were extracted from books, articles, and sources related to the studies of the Middle Elamite period and the Bactria-Margiana/Khorasan culture.

Discussion and Findings

Miniature columns and round stones (round plates) have been a household item in the most important urban settlements of Central Asia, available to the elite of society. These objects may have been used in pairs; they could serve as weights, a type of ceremonial table, and a symbol of some Indo-Iranian beliefs and Zoroastrian religion, such as pressing the hum and barsom (probably holding the bars or sticks in a shape similar to the objects mentioned in later Iranian rituals like barsom mentioned in the Avesta). Additionally, based on archaeological evidence, the period from 2500/2300 to 1800/1750 BCE

can be suggested for this type of household craftsmanship.

Conclusion

Miniature columns and round plates are one of the prominent cultural products of the Balkh-Merv/Khorasan region. Due to the inconsistent data on miniature columns and round plates within the geographical range of the Balkh-Merv/Khorasan culture, the lack of special attention to these objects, their preservation status, and their discovery in burial contexts during excavations, the absence of inscriptions in the Balkh-Merv/Khorasan culture has made it difficult to comment on the function of miniature columns and round plates. The presence of these objects in burial contexts and architecture; the placement of one or sometimes two miniature columns in graves and the presence of decorations on miniature columns and round plates, possibly indicate personal choices in the use of these objects. The continuity of the related rituals of these objects with the Indo-Iranians and Zoroastrian religion, considering the time period in which they were used (2500/2300 to 1800/1750 BCE) and their presence in the geographical area of Zoroaster's appearance and the presence of the Indo-Iranians, may be a result of commercial-cultural relations and the expansion of the belief system and rituals of this culture, and is associated with the presence of the elite of the Balkh-Merv/Khorasan culture in a relevant settlement. Furthermore, the latest evidence of the use of these objects dates back to 1800/1750 BCE, which can be attributed to the gradual decline of this culture and its belief system simultaneously.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۸، بهار ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

تفسیری بر چرایی کالاهای منزلتی دوره مفرغ میانه آسیا (مطالعه موردی: ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد)

محسن انتظاریان (الف)*، حسن باصفا (ب)

(الف) دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

(ب) دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران (basafa@neyshabur.ac.ir)

چکیده

از فرهنگ‌های مهم و تأثیرگذار در جوامع عصر مفرغ میانه آسیا، فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ است. مواد فرهنگی این فرهنگ در اواخر هزاره سوم و نیمه اول هزاره دوم قم (مفرغ میانی و جدید) در گستره جغرافیایی وسیعی شامل خراسان بزرگ، جنوب شرق ایران و آسیای میانه توسعه یافته است. از ویژگی‌های این فرهنگ می‌توان به گونه‌های شاخص سفالی و کالاهای منزلتی اشاره کرد که از فلزاتی مانند طلا، نقره و مفرغ و سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی (فیروزه، عقیق، کلریت و مرمر) ساخته شده‌اند. مجموعه‌ای از دست‌ساخته‌ها با کارکرد آیینی از جمله ستون‌های مینیاتوری مرمری، پیکرک‌های ترکیبی، عصاهای قدرت، سرناه‌ها، تبرهای تشریفاتی و علاوه بر آن، شیوه‌های تدفینی (تدفین حیوانی، تنوع و کثرت گورنهاد، گذاشتن غذا همراه مردگان و گورهای یادمانی)، در شکل‌گیری این مجموعه نقش داشته‌اند. بر این اساس، از مهم‌ترین گورنهادها ستون‌های مینیاتوری و صفحات گردی هستند که در بافت‌های گورستانی و در فضاهای آیینی یافت شده‌اند. آنچه حائز اهمیت بوده و چرایی پژوهش حاضر را شکل می‌دهد، تفسیر حوزه پراکنش، گونه‌شناسی، کارکرد و گاه‌نگاری ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد است. بر پایه پژوهش انجام شده، ستون‌های مینیاتوری و سنگ‌های وزنه (صفحات گرد) به‌عنوان یک کالای منزلتی در مهم‌ترین استقرارهای شهری میانه آسیا در اختیار نخبگان جامعه بوده است. آن‌ها می‌توانند به‌عنوان سنگ وزنه، نوعی میز آیینی و نشانه‌ای از ریشه برخی اعتقادات هندوایرانیان و دین زرتشتی مانند فشردن هوم و برسم تفسیر شوند. همچنین، بر اساس مدارک باستان‌شناختی می‌توان تاریخ ۲۵۰۰/۲۳۰۰ تا ۱۸۰۰/۱۷۵۰ قم را برای این نوع از دست‌ساخته‌های منزلتی پیشنهاد کرد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵

شماره صفحات: ۱۵۰-۱۲۹

واژگان کلیدی:

میانه آسیا، فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ، کالاهای منزلتی، ستون مینیاتوری، صفحات گرد

استناد به مقاله:

انتظاریان، محسن و باصفا، حسن. (۱۴۰۴). تفسیری بر چرایی کالاهای منزلتی دوره مفرغ میانه آسیا (مطالعه موردی: ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۸)، ۱۲۹-۱۵۰.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.401088.1128>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_226794.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

از مهم‌ترین ویژگی‌های دوره مفرغ خاور نزدیک، ارتباطات فرهنگی بود که از طرق مختلف ایجاد شد. در آسیای جنوب غربی کانون‌های مهمی همچون ایلام، جنوب شرق ایران، حوزه سیستان، دره سند، آسیای میانه و خراسان وجود دارد (Winkelmann, 2014; Basafa, 2024a; Basafa & Davari, 2019). یکی از استقرارهای مهم و تأثیرگذار در جوامع باستانی، منطقه استقرارهای مجموعه باستان‌شناسی بلخ-مرو/خراسان بزرگ^۱ است که در اواخر هزاره سوم و نیمه اول هزاره دوم قم^۲ در گستره جغرافیایی جنوب ترکمنستان، شمال شرق ایران، شمال افغانستان، جنوب ازبکستان و تاجیکستان شکل و توسعه یافت. اصطلاح مجموعه باستان‌شناسی بلخ-مرو/خراسان بزرگ، توسط ساریانیدی در طول کاوش‌های افغانستان در اواخر دهه ۱۹۷۰م انتخاب و مورد استفاده قرار گرفت و باستان‌شناسان بسیاری از جمله هیبرت نیز از آن استفاده نمودند (Hiebert, 1994; Hiebert & Lemberg-karlovsky, 1992). استفاده از این نام از طرف ساریانیدی علاوه بر پیشگام بودن کاوش‌های باستان‌شناسی در این منطقه و شباهت میان آثار و یافته‌های این دو منطقه، بدین سبب است که او، گستره این فرهنگ را در محدوده دو منطقه بلخ و مرو می‌دانست (Sarianidi, 2002). فرانکفورت و کارلوفسکی این نام را به علت دشوار بودن و همچنین به علت یونانی بودن نام‌های باختر و مرغیانه مورد انتقاد قرار داده و از آن رو که گسترش فرهنگ یادشده را

در راستای رودخانه جیحون (آمودریا) می‌پنداشتند، نام تمدن جیحون را پیشنهاد دادند (Lemberg-Karlovsky, 2013; Francfort, 2005). از ویژگی‌های این فرهنگ، وجود گونه‌های شاخص سفالی، استفاده فراوان از فلز مفرغ و فلزات گران‌بها همچون طلا و نقره، وجود انواع کالاهای منزلتی و روزمره است که از سنگ‌های وارداتی و بومی شامل فیروزه، عقیق، کلریت و مرمر ساخته شده‌اند. علاوه بر آن، مجموعه‌ای از اشیاء احتمالاً آیینی از جمله ستون‌های مینیاتوری مرمری، پیکرک‌های ترکیبی بلخی، عصاهای قدرت، سرناها، تبرهای تشریفاتی و مراسم و شیوه‌های تدفین (تدفین حیوانی، تنوع و کثرت گورنهاد، گذاشتن غذا همراه مردگان و گورهای یادمانی)، در شکل‌گیری این مجموعه ارزشمند نقش داشته‌اند (Basafa, 2024a). ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد دارای گستره پراکنش وسیعی در حوزه خراسان بزرگ، جنوب شرق ایران و آسیا از گورنهادها مهم و کمتر شناخته‌شده فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ، ستون‌های مینیاتوری^۳ هستند که در بیشتر محوطه‌ها در بافت‌های تدفینی یا در کف بناهای آیینی به دست آمده‌اند (Sarianidi, 2005). اشیاء خاصی که به دلیل شکل و کارکرد نامشخص، ستون مینیاتوری نامیده می‌شوند و نگاهی به تاریخچه مطالعات باستان‌شناسی نشان می‌دهد که برای اولین بار در محوطه تپه

1. Bactria-Margiana Archaeological Complex/Great Khorassan Cultuer

۲. لفظ فرهنگ خراسان بزرگ در زمینه تحولات فرهنگی دوره مفرغ با کاوش‌های دو محوطه بسیار مهم و شهرک فیروزه نیشابور (Basafa, 2024a) و چلو در جاجرم قابلیت معنایی می‌یابد. باید اشاره شود که در ابتدا بیشونه و وحدتی از این نام برای مطالعه تحولات فرهنگی دوره مفرغ جدید استفاده کرده و آن را جایگزینی برای نام‌های بلخ-مرو و آمودریا مطرح نموده‌اند (Basafa, 2024b). پژوهشگران ذکرشده دلیل این نام‌گذاری را بر اساس الگوی شکل‌گیری، مدل توسعه و نفوذ این فرهنگ و همگونی آن در مناطق جغرافیایی وسیعی از شرق ایران که تقریباً با قلمروی جغرافیایی واحد سیاسی معروف به خراسان بزرگ در دوران متأخر تاریخی منطبق است، عنوان کرده‌اند (ر.ک. به: Biscione & Vahdati, 2020).

۳. در حدود ۲۳۰۰ تا ۱۵۰۰ قم

4. Miniature Columns

حصاردامغان^۱ گزارش شده‌اند (Schmidt, 1937). اشمیت، سرپرست کاوش‌های تپه‌حصار به وجود شیارها در هر دو پایه این اجسام و همچنین ترکیب آن‌ها در برخی موارد با شیارهای سطوح جانبی اشاره داشته و تأکید دارد که آن‌ها معمولاً همراه با صفحات گرد^۲ که به‌عنوان سنگ وزنه نیز نامیده می‌شوند، به‌دست آمده‌اند (Grushin et al., 2020). این صفحات گرد که گاهی دارای دسته‌اند، ممکن است در جریان مراسم مذهبی، شاید در کنار سایر مصنوعات مانند عصای سنگی^۳ و ستون‌های مینیاتوری مورد استفاده قرار گرفته باشند (Amiet, 1986). برخی منشأ ستون‌های مینیاتوری را از مصر و سوریه (Antonova, 1999; Amiet, 1997) و برخی مربوط به فرهنگ آندرونوو می‌دانند (Boroffka & Sava, 1998). جایگاه این اشیاء به‌عنوان کالاهای منزلتی در آیین تدفین فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ، شمال غرب افغانستان، جنوب افغانستان، ازبکستان، تاجیکستان، پاکستان، جنوب روسیه تا شرق اروپا، گونه‌های مختلف در ابعاد و اندازه‌های متفاوت و ارتباط با مناسبات تجاری-فرهنگی از اهمیت ویژه‌ای در مطالعات عصر مفرغ آسیای میانه برخوردار است، اما کارکرد اصلی این اشیاء، همچنان محل بحث است.

پیشینه پژوهش

ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد برای اولین بار از کاوش‌های تپه‌حصار دامغان در ۱۹۳۷م/۱۳۱۶ش کشف شد و اریخ اشمیت سرپرست کاوش‌ها این اصطلاحات را وارد چرخه علمی کرد و در گزارش کاوش به توصیف و ارائه

نظراتش در مورد این اشیاء پرداخت (Schmidt, 1937). بعد از آن در کاوش‌های دشت گرگان در شاه‌تپه (Arne, 1945) و تورنگ‌تپه (Deshayes, 1974) نیز کشف این اشیاء گزارش شد. با گسترش کاوش‌ها در آسیای میانه، ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد از محوطه‌های مهم ترکمنستان مانند آلتین‌تپه (Masson, 1988)، کللی IV (Hiebert, 1994)، تغلق ۱ و ۲۱ (Hiebert, 1994)، گنور (Sarianidi, 2007)، اُلخ‌تپه (Lecomte, 2013)، تک‌تپه (Salvatori, 2008)، گورستان داینا (Kohl, 2015) و آدجیکوی‌تپه (Skakun & Terekhina, 2021) به‌دست آمده‌اند. از محوطه‌های شمال غرب افغانستان داشلی‌III، دشلی I و تیکار IV (Kohl, 1984) و جنوب افغانستان از موندیگاک، آنو، قره‌تپه، واحه طاهربای (Boroffka & Sava, 1998)، گذارشاه (Possehl et al., 2004) و چاه‌اسماعیل (Salvatori, 2008) گزارش شده است. همچنین، از ازبکستان از جازکوتان (Boroffka & Sava, 1998)، از تاجیکستان از تندرچول (Luneau, 2010)، از پاکستان از سبیری (Santoni, 1984)، کوپته (Boroffka & Sava, 1998; Jarrige, 1985) و کولی (Possehl et al., 2004)، مهرگاره (Boroffka & Sava, 1998)، شناسایی شده‌اند. در سال‌های اخیر کاوش‌های فراوانی در خراسان صورت گرفته که ابعاد جدیدی از فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ را در این منطقه روشن کرده است. در برخی از این کاوش‌ها، ستون مینیاتوری و صفحه‌گرد به‌دست آمده‌اند که

۱. وجود شباهت‌های میان حصار و این فرهنگ و نبود پیشینه استقرار گروه‌های انسانی در واحه مرو، سبب شده تا گاهی از تپه‌حصار به‌عنوان منشأ پیدایش فرهنگ یادشده و یا استقراری که مردمان آن در اثر مهاجرت به واحه مرو، این فرهنگ را ایجاد کردند، معرفی شود. شباهت‌های ذکرشده مواردی از جمله ستون‌های سنگی مینیاتوری و صفحه‌های گردی که عموماً همراه این ستون‌ها به‌دست می‌آید، گورهای یادمانی، ظروف مرمی، برخی از اشیاء (به‌ویژه آن‌هایی که دارای نقوش دایره‌های کوچک تودرتو هستند)، سرمه‌دان‌ها، کلنگ‌ها، مهرهای مشبک فلزی، سرنها و برخی دیگر از اشیای فلزی را شامل می‌شود (Tahmasabi Zave & Iravani ghadim, 2016).

2. Stone disks

3. Stone sceptres

روش پژوهش

پژوهش حاضر با استفاده از روش مطالعه اسنادی انجام شده است. جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است، به این معنا که تصاویر و اطلاعات ذکرشده از کتب، مقالات و منابع مرتبط با پژوهش‌های عصر مفرغ و فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ استخراج شده است. در این پژوهش به‌طور ویژه به بررسی ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد سنگی یافت شده از محوطه‌های بلخ-مرو/خراسان بزرگ در محدوده آسیای میانه پرداخته شده و پراکندگی، ماهیت، چستی، گونه‌شناسی، کاربرد آیینی و تدفینی این اشیاء مورد مطالعه قرار گرفته است.

سنت‌های تدفینی

فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ را باید پایه‌گذار و به وجود آورنده سنت‌های آیینی و اعتقادی جدیدی در مراسم مرتبط با تدفین و مرگ در گستره جغرافیایی خراسان بزرگ، آسیای میانه و جنوب شرق ایران دانست، هرچند که در مورد ریشه‌های آن نظریات جدیدی نیز ارائه شده است ([Basafa, 2014b](#); [2016](#); [2018](#); [Basafa et al., 2023](#)). از آن جمله می‌توان به روشن کردن آتش در داخل و بیرون از گور^۱، تدفین حیوانات^۲، تنوع و کثرت گورنهادها و به‌خصوص در تهی‌گورها که به تدفین‌های یادمانی^۳ معروف‌اند، اشاره نمود که اولین بار در بازه زمانی فرهنگ مذکور در حوزه فرهنگی خراسان بزرگ قابل مشاهده است^۴. تدفین‌ها به شیوه‌های مختلفی از جمله یادمانی، گروهی،

عبارت‌اند از کلاته شوری نیشابور ([Basafa, 2014a](#))، تپه دامغانی سبزواری ([Garazhian, 2015](#))، رزه‌درمیان، خراسان جنوبی ([Soroush & Yousefi, 2014](#))، محوطه‌چلو، خراسان شمالی ([Vahdati & Biscione, 2014](#))، گوندباغستان فردوس، خراسان جنوب ([Farjami, 2015](#))، در جنوب شرقی ایران در محوطه‌های دامن ([Tosi, 1970](#))، تپه ابدالی ([Ibid](#))، شهرسوخته ([Ibid](#)) خوراب ([Sajjadi, 1995](#))، جیرفت ([Piran & Hessari, 2005](#); [Piran, 2012](#))، شهداد، شمال شرق کرمان ([Hakemi, 2006](#)) و محوطه‌بمپور ([Rahbar, 2016](#))، ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد به‌دست آمده‌اند. بروفکا و سوا در ۱۹۹۸م کاتالوگی از ستون‌های مینیاتوری منتشر کرده‌اند که از منطقه اوراسیا جمع‌آوری شده است ([Boroffka & Sava, 1998](#)). طهماسبی زاوه در بخشی از رساله دکترایش به پراکنش، گونه‌شناسی و گاهنگاری ستون‌های مینیاتوری پرداخته و روابط تجاری-فرهنگی و ارتباط آن با این اشیاء را بررسی کرده است ([Tahmasebi Zave, 2019](#)). گروشین و همکارانش در مقاله‌ای به بررسی ویژگی‌های مورفولوژیکی^۱، فناوری و کاربرد ستون‌های مینیاتوری پرداخته‌اند ([Grushin et al., 2020](#)). اسکاگون و ترخینا در مقاله‌ای به تکنیک‌ها و فناوری ساخت ستون‌های مینیاتوری به‌دست‌آمده از گنورتپه، الغتپه، آدجیکوی تپه و آلتین‌تپه پرداختند که بسیار قابل توجه است ([Skakun & Terekhina, 2021](#)).

۱. ریخت‌شناسی.

۲. برای اطلاعات بیشتر در مورد شواهدی از روشن کردن آتش در مراسم تدفین در شمال شرق ایران، ر.ک: ([Vahdati, 2014](#); [Basafa, 2014b](#)).

۳. اولین تدفین حیوانات در گورهای یادمانی در محوطه گنور تپه ثبت شد. گورهای یادمانی معاصر ممکن است شامل اسکلت کامل یک یا چند حیوان باشد. تاکنون ۲۹ گور یادمانی با تدفین حیوانات در الغتپه حفاری شده است؛ جایی که گونه‌هایی مانند گوسفند، شتر، گاو و الاغ قابل شناسایی بودند ([Iravani ghadim & Tahmasebi zave, 2018](#)). برای اطلاعات بیشتر در مورد تدفین سگ به همراه انسان در عشق‌آباد بجنورد، ر.ک: ([Vahdati, 2014](#)).

4. Cenotaph

۵. تهی‌گورها یا تدفین‌های یادمانی به تدفین‌هایی اطلاق می‌شود که فاقد بقایای انسانی بوده و دارای گورنهادهای متعددی اند ([Basafa et al., 2023](#)).

حیوانی، تدفین‌های سوزانده شده و تدفین در بناهای متروک انجام می‌شده است. این آیین و سنت‌های تدفینی جدید را باید ثمره نفوذ و گسترش اعتقادات و ایدئولوژی فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ در حوزه فرهنگی خراسان بزرگ دانست؛ اعتقادات و آیینی که جامعه را ملزم به رعایت کامل سنت‌ها و مراسم مرتبط با تدفین حتی برای کسانی که جسد آنان به هر دلیلی به وطن بازنگشته، می‌نمود. اعتقاد قلبی به این آیین‌ها را می‌توان از قرار دادن گورنهادها در این گورهای خالی از جسد متوجه شد^۱ (Tahmasebi Zave, 2019). در نبود اسناد مکتوب در گستره جغرافیایی فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ اشیاء آیینی، گورنهادها و کالاهای منزلتی از اهمیت زیادی در زمینه بازسازی و مطالعه آیین‌ها، اعتقادات دینی و سنت‌های تدفینی در گستره نفوذ این فرهنگ برخوردارند.

یافته‌های پژوهش

پراکنش: ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد در آسیای میانه از مناطق زیر شناسایی شده است: شمال شرق ایران: تپه‌حصار دامغان (Schmidt, 1937: Pl, LXI & LXII)، تورنگ‌تپه (Deshayes, 1974)، شاه‌تپه (Arne, 1945: pl, XXVI, Fig. 195)، محوطه‌چلو (Vahdati, & Biscione, 2014)، نمونه‌های موزه نیشابور (به‌دست‌آمده از حفاری غیرمجاز)، کلاته

شوری (Basafa, 2014a)، تپه‌دامغانی سبزوار (Garazhian, 2015) نمونه‌های موزه بزرگ خراسان. شرق ایران: رزه‌درمیان (Soroush & Yousefi, 2014)، گوندباغستان فردوس (Farjami, 2015). جنوب شرق ایران: شهرسوخته (Tosi, 1970)^۲، شهداد (Hakemi, 2006)، خوراب (Sajjadi, 1995)، دامین (Tosi, 1970)، محوطه‌بمپور (Rahbar, 2016: 58)، تپه‌ابدالی^۳ (Tosi, 1970:48) و در میان آثار بازیافتی جیرفت (Piran & Hessari, 2005; Piran, 2012)، منطقه تاسوکی (کشف تصادفی، این منطقه مورد بررسی قرار نگرفته است). فلات مرکزی ایران: محوطه قلبی درویش (Fazeli nashli, et al, 2022).

جنوب غرب ایران: شوش (Salvatori, 2008). ترکمنستان: گنورتپه^۴ (Sarianidi, 2007)، آلتین‌تپه^۵ (Masson, 1988: Pl. XXXVIII)، آلتین‌تپه^۶ (Lecomte, 2013)، آدجیکوی‌تپه^۷ (Skakun & Terekhina, 2021)، کولی^۸ (Hiebert, 1994) IV، تغلق^۹ (Hiebert, 1994)، تغلق ۲۱ (Sarianidi, 1994)، تغلق ۲۴ (Salvatori, 2007; Hiebert, 1994)، گورستان‌داینا در سومبارعلیا (Kohl, 2015).

۱. گورهای یادمانی مربوط به فرهنگ بلخی-مروی/خراسان بزرگ در ترکمنستان از محوطه‌های گنورتپه و الغ‌تپه و در فلات ایران از محوطه‌های شهرک فیروزه نیشابور، محوطه‌چلو در خراسان شمالی، تپه‌حصار دامغان، شهرسوخته در سیستان، خانامان و شهداد در کرمان به دست آمده‌اند (Curtis, 1988; Schmidt, 1937; Sarianidi, 2007; Lecomte, 2013; Basafa, 2014c; Vahdati, 2014; Sajjadi, 2007a, 2009; Hakemi, 2006).

۲. توزی در یکی از گزارش‌های خود به یافت شدن ستون‌های مینیاتوری از شهرسوخته اشاره دارد.

3. Abdali Depe
4. Gonur Depe
5. Altyn Depe
6. Ulug Depe
7. Adjikui Depe
8. Kulli
9. Togolok

(2014). البته باتوجه به گاهنگاری این آثار در دشت گرگان و تپه‌حصار دامغان، می‌بایست وجود این آثار را نشانه‌ای از تأثیر فرهنگ بلخ-مرو/ خراسان بزرگ بر سرحدات مرزی‌اش عنوان نمود و همچنین گسترش این آثار را می‌توان با روابط تجاری-اقتصادی، فرهنگی و سیاسی میان فرهنگ بلخ-مرو/ خراسان بزرگ با مناطق مذکور توجیه و تفسیر نمود (Tahmasebi Zave, 2019). با این تفاسیر می‌توان این آثار را به‌عنوان یکی از تولیدات شاخص فرهنگ بلخ-مرو/ خراسان بزرگ معرفی نمود (Sarianidi, 2007).

کارکرد

تفسیر هدف ستون‌ها، مانند بسیاری از اشیاء آیینی دیگر، معمولاً به دلیل ویژگی‌های استفاده از آن‌ها که اغلب هیچ اثر ثابتی بر جای نمی‌گذارد، دشوار است (Skakun & Terekhina, 2021). ستون‌های مینیاتوری به‌صورت استوانه‌ای از سنگ ساخته شده‌اند و عموماً شیارهایی در پایه، قسمت فوقانی و گاهی در طول بدنه استوانه‌ای این ستون‌ها قابل‌مشاهده است. در برخی از موارد، تزیینات مختصری بر بدنه کاملاً صیقل‌خورده آن‌ها مشاهده می‌گردد. صفحه‌های گرد سنگی نیز بین ۱۰ تا ۵۰ سانتی‌متر قطر و در حدود ۱۰ سانتی‌متر ضخامت دارند (Tahmasebi Zave,

241-242)، تکم‌تپه^۱ (Salvatori, 2008)، آنو^۲، قره‌تپه^۳ و واحه طاهربای (Boroffka & Sava, 1998).

شمال غرب افغانستان: داشلی^۴ III، داشلی I و تیکار IV^۵ (Kohl, 1984).

جنوب افغانستان: گدار شاه^۶ (Possehl et al, 2004)، موندیگاک^۷ (Boroffka & Sava, 1998)، شلارود^۸ و چاه‌اسماعیل (Salvatori, 2008).

ازبکستان: جاركوتان^۹ (Boroffka & Sava, 1998).

تاجیکستان: تندرجول^{۱۰} (Luneau, 2010, Fig: 468).

پاکستان: سبیری^{۱۱} (Santoni, 1984)، مهرگاره^{۱۲}

(Boroffka & Sava, 1998)، کویته^{۱۳} (Jarrige & Possehl et al., 2004)

(Hassan, 1989, Fig: 5) و کولی^{۱۴} (Possehl et al., 2004)

شناسایی شده است.

گستره اصلی پراکندگی ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد

مرمری، نشان‌دهنده وجود مراکز اصلی تولید آن‌ها در گستره

جنوب ترکمنستان، نیمه شمال شرق، شرق و جنوب شرقی

ایران، شمال غرب افغانستان است (Basafa, 2024a; Tahmasebi Zave, 2019).

اسکالونه اعتقاد دارد که این

آثار در مراکز شمالی ایران و آسیای مرکزی (حوزه جغرافیایی

بلخ-مرو/ خراسان بزرگ) ساخته می‌شده‌اند (Ascalone,

1. Tekkem Depe
2. Anaw
3. Qara Depe
4. Dashli
5. Tikar 4
6. Godar-I shah
7. Mundigak
8. Shela rud
9. Jarkutan
10. Tandyryjul
11. Sibirien
12. Mehrgarh
13. Quetta
14. kulli

سنگ آهک، سنگ آهک مرمری، اونیکس مرمری، اونیکس، تالکلریت و برش پلی میکتیک ساخته شده اند (Skakun) (تصویر ۱).

(2019). معمولاً یک شیار بر بدنه و گاه تزیینات محدودی بر سطح این صفحه‌های گرد، قابل مشاهده است (Luneau, 2014). این اشیاء اغلب از جنس گچ،

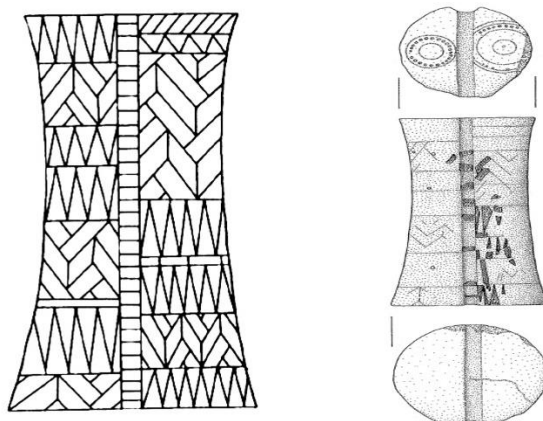

تصویر ۱: ستون‌های مینیاتوری سنگی از گنورتپه، آدجیکوی تپه و الغ تپه، عصا، صفحه گرد و مشعل فلزی به شکل ستون مینیاتوری از گنورتپه (موزه ملی ترکمنستان، عشق آباد) (Skakun & Terekhina, 2021)

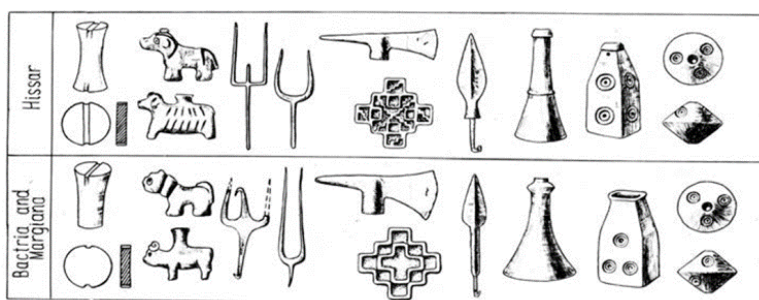
می‌داند که ستون‌های مینیاتوری به عنوان پایه صفحات گرد عمل می‌کردند و باهم نوعی میز را تشکیل می‌داده‌اند (Антонова, 2020). دلیل چنین فرضی ظاهراً ظروف سنگی آیینی از نوع «ظروف یک پایه» است (Schmidt, 1937: fig. 124). بروفکا و سوا بر این باورند که بسیاری از نمونه‌ها که برخی از آن‌ها شکل اندام تناسلی مردانه هستند («هاون» یا «عصا» نیز نامیده می‌شوند)، بدون توجه به اندازه و جزئیات شکل، از نظر کارکرد مشابه هستند و موقعیت اجتماعی مالک را نشان می‌دهند (Boroffka & Sava, 1998).

وجود شیارها بر روی ستون‌های مینیاتوری باعث شد تا اشمیت این پیشنهاد را بدهد که احتمالاً این اشیاء به صورت افقی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. شاید به عنوان وزنه به وسیله طناب آویزان می‌شده‌اند (Schmidt, 1937). اگرچه او از اینکه ستون H۲۵۷ دارای تزیینات موزاییکی پیچیده است (تصویر ۲)، شگفت زده شده بود که با این تفسیر از کاربرد آن‌ها همخوانی ندارد (Ibid). او بارها تأکید می‌کند که ستون‌های مینیاتوری از ویژگی‌های شاخص لایه حصار IIIIC هستند (تصویر ۳). ستون‌های مینیاتوری مرمری تپه حصار در کنار صفحات گرد در گونه‌های مختلف به دست آمده‌اند (تصویر ۴). آتونووا این احتمال را بیشتر

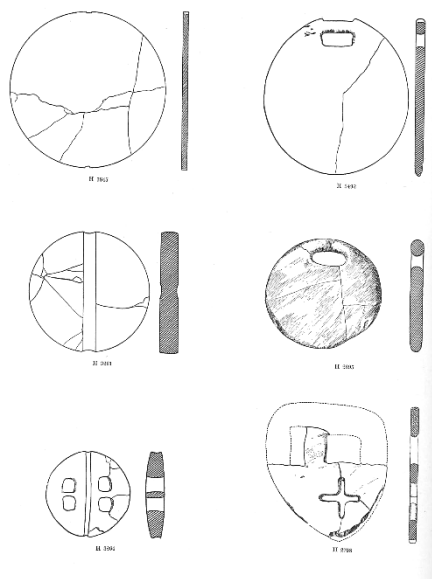
۱. این آثار را فقط می‌توان در دوره IIIIC مشاهده نمود. در تپه حصار دامغان چهارده عدد ستون مینیاتوری و هفت عدد صفحه گرد کشف شده است. نه عدد ستون مینیاتوری و چهار صفحه گرد از دوفینه یک تپه گنج، یک عدد ستون مینیاتوری و یک صفحه گرد از دوفینه دو تپه گنج، یک عدد ستون مینیاتوری از تدفین CG 20X-2 و سه عدد ستون مینیاتوری و دو صفحه گرد از بقایای ساختمانی CF 37 پهنه شمالی شناسایی شده است (Schmidt, 1937).

تصویر ۲: ستون مینیاتوری H ۳۲۵۷ به دست آمده از تپه حصار دامغان (Schmidt, 1937: 311; Boroffka & Sava, 1998).

تصویر ۳: شباهت‌های میان مواد فرهنگی حصار III C و فرهنگ بلخی-مروی (Sarianidi, 1990).

تصویر ۴: گونه‌های مختلف صفحات گرد تپه حصار (Schmidt, 1937)

انجام می‌شد (Алексин, 1979). شاید بتوان کاربردی چندگانه برای این اشیاء در نظر گرفت. با توجه به این موضوع که ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد بیشتر در بافت مقابر بخصوص در مقابر مردان و تدفین‌های یادمانی یافت شده است (Luneau, 2013) (تصویر ۵)، پیشنهادهایی همچون ایجاد تمایزات جنسیتی و یا نوعی تقسیم وظایف

الکسین به این نکته اشاره می‌کند که در غنی‌ترین گورهایی که متعلق به طبقات بالای جامعه است، عصا، وزنه (صفحات گرد)، ستون مینیاتوری وجود دارد. به نظر او، آن‌ها مجموعه‌ای از اشیاء را نشان می‌دهند که برای انجام یک فرآیند مذهبی واحد عمل می‌کردند، جایی که ستون نوعی محراب بود، اقدامات خاصی در مقابل دیگر اشیاء ذکر شده

به دست آمده‌اند. به نظر بروفکا و سوا این اشیاء جایگاه و موقعیت اجتماعی متوفی را نشان می‌دهد ([Boroffka & Sava, 1998](#))

میان مرد و زن در استقرارگاه‌های بلخ-مرو/خراسان بزرگ ارائه شده است ([Ibid](#)). همچنین، نمی‌توان از این موضوع چشم‌پوشی کرد که این اشیاء تنها در برخی از مقابر مردان

تصویر ۵: گور یادمانی به همراه ستون مینیاتوری و صفحه‌گرد در الغتیه سایت ۱ شرقی ([Lecomte, 2013](#))

جنگجوی اول از کاوش‌های تپه‌حصار به دست آمده است ([Schmidt, 2015](#)). در محوطه گذار شاه از گور یک روحانی ستون مینیاتوری و صفحه‌گرد به دست آمده است ([Dales & George, 1996](#)) (تصویر ۶).

ساریانیدی تدفین شماره ۱۵۰۰ در گنورتپه را که یک ستون مینیاتوری، یک صفحه‌گرد و یک عصا در آن به دست آمده است، متعلق به یک روحانی مذهبی می‌داند ([Sarianidi, 2007](#)). همچنین یک صفحه‌گرد از قبر

تصویر ۶: ستون‌های مینیاتوری و صفحات سنگی در معبد گذار شاه ([Biscione & Vahdati, 2020](#))

گرد از بافت‌های فرهنگی به دست آمده‌اند و یا حداقل در گزارش‌ها ذکر نشده‌اند، مانند ستون‌های به دست آمده از محوطه‌های تورنگ‌تپه، شاه‌تپه، رزه‌درمیان (تصویر ۷)، گوند باغستان فردوس، بمپور و شهداد^۱. از محوطه‌های گنور،

اگر این اشیاء را جزئی از کالاهای منزلتی در نظر بگیریم، می‌توان این احتمال داد که برای قشری خاص و یا طبقه خاص از جامعه بلخی-مرو مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. این نکته را باید در نظر گرفت که ستون‌های مینیاتوری به دست آمده در داخل فلات ایران به تنهایی و بدون صفحات

۱. حاکمی اشاره به وجود صفحات گرد سنگی در شهداد نمی‌کند و عکسی از آن نیز منتشر نکرده است، اما سالواتوری معتقد است که هفت عدد صفحه گرد سنگی از گورهای ۷۵، ۱۴۲، ۱۹۲، ۲۰۶، ۲۱۱، ۲۶۷ و ۲۷۴ شهداد شناسایی شده است ([Salvatori, 2008](#)). هرچند در این گورها شی سنگی که بتوان آن را صفحه گرد سنگی نامید، شناسایی نشده است ([Tahmasebi Zave, 2019](#)).

تپه حصار، الغتپه، گدارشاه و آلتین تپه ستون‌های مینیاتوری به همراه صفحات گرد به دست آمده‌اند.

تصویر ۷: اشیاء حاصل از کشفیات اتفاقی در محوطه رزه (Sorush & Yousefi, 2014)

یکجانشینی و توسط معابد اداره و مدیریت می‌شده، فرهنگ آندرونوو (ستون مینیاتوری از قلمروی این فرهنگ نیز به دست آمده است) نیز به عنوان یک فرهنگ، با هویت منسوب به هند و ایرانی در مناطق شمالی‌تر (منطقه استپی جنوب روسیه) با شیوه تولید اقتصادی متکی بر کوچ‌رویی و گله‌داری گسترش داشته و با وجود اینکه هر دو فرهنگ احتمالاً هند و ایرانی‌اند، اما در مواد و مدارک فرهنگ مادی با یکدیگر متفاوت هستند (Sarlak, 2020).

بر اساس مدارک موجود، کهن‌ترین متنی که در آن به اقوام آریایی اشاره شده است، ریگ‌ودای هندی است که به زبان سانسکریت نوشته شده است و زبان‌شناسان قدمت آن را به حدود 1700 تا 1500 ق م نسبت می‌دهند. این تاریخ از منظر مطالعات باستان‌شناسی و توالی گاه‌شناختی

ساریانیدی این احتمال را می‌دهد که در طی مراسمی تشریفاتی بر روی ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد آبی توهم‌زا از نوع هئومه^۱ (هوم) می‌ریزند (Sarianidi, 2007). ممکن است این اشیاء به صورت جفتی هم مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند (ستون‌های به دست آمده از ساختمان مرکزی تغلق ۲۱ به نظر می‌رسد که در جفت‌هایی با اندازه‌های مشابه ساخته شده‌اند). احتمالاً شیارها میله یا عصا را به شکلی شبیه به اشیاء آیینی بعدی ایرانیان مانند برسُم^۲ ذکر شده در اوستا نگه می‌داشتند (Boyce, 1984). فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ غالباً به فرهنگ‌های هند و ایرانی آغازین (پیشازرتشتی) منسوب شده است. مدارک موجود نشان می‌دهد به طور همزمان با فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ که اقتصاد آن متکی است بر کشاورزی و

۱. هئومه (هوم معادل پهلوی و فارسی). هوم در دنیای مینوی ایزد است و در دنیای گیتی گیاه، دشمنان را دور می‌سازد (پسین ۹، بند ۲۴)، درمان‌بخش است (پسین ۱۰، بندهای ۷-۹) و سرور گیاهان به شمار می‌آید (Guiry, 2023; Bahar, 1990; Hinnells, 2012). همتای هندی آن «سومه» است که هم گیاه است و هم خدا. فشردن آیینی این گیاه، با پدیده‌های آسمانی همچون تابش خورشید و بارش باران پیوستگی دارد. فشردن این گیاه نوعی قربانی غیر خونین است. این قربانی خاصیت حیات‌بخشی دارد که مستی نمی‌آورد، ولی شادی می‌بخشد (Amozegar, 2017). برای دریافت اطلاعات بیشتر در مورد هوم، رک: (Amozegar, 2017; Hinnells, 2012).

۲. برسُم شاخه‌های مقدسی است که بخش مهمی از دستگاه مذهبی زرتشتیان را تشکیل می‌دهد. برسُم «barsom»، صورت ایرانی میانه واژه اوستایی برسمن «barasman» است که از ریشه «barəz» و «brh» سانسکریت گرفته شده و به معنای «رشد و نمو» است (Kanga, 1988; Dehkoda, 1998). برسُم عبارت است از شاخه‌های بریده درختی که هر یک از آن‌ها را در پهلوی تاک و به پارسی تای می‌گویند. از اوستا این‌گونه می‌توان برداشت کرد که برسُم باید از جنس رستنی‌ها باشد، مانند انار و گز و هوم (Oshidari, 1999). زرتشتیان این شاخه‌ها را با کارد ویژه‌ای به نام برسُم چین و بسته به نوع مراسم، در اندازه‌ها و شمار گوناگون می‌چیدند (Mirzaei, & Mirzaei Rashno, 2017).

رایج نیمه شمالی ایران، کمابیش با پایان عصر مفرغ و دوره گذار به آغاز عصر آهن همزمان است (Sarlak, 2020). امروزه اکثر محققان معتقدند سروده‌های ریگودا و عصر ودایی به پیش از سده‌های ۱۵-۱۴ ق م (Khodadadian, 1993; Abazari et al, 2000) و دقیق‌تر به حدود ۱۷۰۰ (۱۸۰۰) ق م تعلق دارد (Aria, 1997; Boyce, 1987; Shaygan, 1967; Ashtiani, 1998). همچنین، کهن‌ترین بخش اوستا، گاتاها که به سروده‌های شخص زرتشت منسوب است، از منظر مطالعات زبان‌شناسی تطبیقی، پیوند واژگانی و ریشه‌های مشترک زبانی، به‌ویژه بین ریگودا و گاتاها (Widengren, 1998; Jalali Naini, 1993) تا جایی است که زبان‌شناسان توانسته‌اند گاتاها را با زبان ریگودا ترجمه کنند. واژگان گاتاها از نظر ریشه‌شناسی و پیوند و تشابه زبان‌شناختی با ریگودا نشانگر همزمانی آن‌هاست. اگر بپذیریم گاتاها سروده‌های شخص زرتشت است و از سوی دیگر بپذیریم که گاتاها و ریگودا از منظر ویژگی‌های زبان‌شناسی، تقریباً همزمان بوده و به عصرودایی، یعنی حدفاصل ۱۷۰۰ تا ۱۵۰۰ ق م تعلق دارند، طبعاً زمان زرتشت نیز به عصر ودایی تعلق دارد (Sarlak, 2020). درعین‌حال، زبان‌شناسان بر اساس ریشه‌شناسی واژگانی معتقدند که زبان گاتاها، نه ایرانی غربی، بلکه ایرانی شرقی است (Mole, 2007; Christian, 1997; Vermaseren, 1993; Widengren, 1998). اهمیت این بحث در دو نکته اساسی است: یکی زمان ظهور و اصلاحات مذهبی و اجتماعی زرتشت است که تقریباً مطابق است با اواخر عصر مفرغ و دوره گذار به آغاز عصر آهن و نکته دوم، مکان زرتشت است که در شرق ایران مشخص شده است (Sarlak, 2020). با توجه به شواهد

و مدارک^۱، احتمالاً زرتشت و اصلاحات مذهبی‌اش، حدفاصل ۱۸۰۰ تا ۱۵۰۰ ق م در محدوده جغرافیایی تمدن بلخ-مرو/ خراسان بزرگ (شمال شرق ایران، ترکمنستان، شمال افغانستان و غیره) رخ داده است (Ibid). آخرین شواهد استفاده از ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد نیز با این تاریخ همخوانی دارد^۲. با توجه به این موضوع که احتمالاً این اشیاء منزلتی بوده و برای قشری خاص از جامعه مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند و با در نظر گرفتن این نکته که زرتشتی‌گری به مثابه حرکتی که هدفش پایه‌گذاری آیین جدید با ارزش‌های اخلاقی نوین بود (Gnoli, 2003) و اصلاحات اجتماعی صورت گرفته توسط زرتشت موجب پیکار بین تهری‌دستان و کشاورزان و اشراف پیکارجو شد (Duchesne, 1984)، متروک شدن رسوم و آیین گذشته و شکل‌گیری رسوم و آیین نو دور از انتظار نخواهد بود. این احتمال نیز وجود دارد که آیین تدفین مرتبط با ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد با تغییراتی از جمله حذف شدن این دو شیء، وارد رسوم هندوایرانیان و آیین زرتشت شده باشد. اثبات و یا رد این نظریه نیازمند پژوهش‌های بیشتر در این عرصه است.

اهمیت مواد فرهنگی غنی با منشأ آسیای میانه همچون تیرهای مفرغی، مهرهای فلزی مشبک، میله‌های سنگی، ستون‌های کوچک سنگی (ستون‌های مینیاتوری) سبوه‌های «عطر» سنگ کلریت و گونه‌های متنوع سفالی از اجتماعات بسیار پراکنده و گورستان‌هایی که تعدادشان افزایش می‌یابد در سرحدات هند و ایرانی را به‌سختی می‌توان دست‌کم گرفته شود (Hiebert & Lamberg-Karlovsky, 2007). با در نظر گرفتن این نکته که هنوز کارکرد اصلی ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد در حاله‌ی از ابهام است، نمی‌توان از تداوم این اشیاء و رسوم مربوط به آن، در آیین و سنتی

۱. برای دریافت اطلاعات بیشتر، ر.ک: (Sarlak, 2020)

۲. شروع تولید ۲۲۰۰/۲۳۰۰ ق م و پایان تولید ۱۸۰۰ ق م پیشنهاد شده است (Tahmasebi Zave, 2019).

2001) که احتمالاً این سنت از طریق فرهنگ بلخ-مرو/ خراسان بزرگ وارد آیین زرتشتی شده و تا سده‌های متأخر اسلامی تداوم یافته است (تصویر ۸). به اعتقاد ساریانیدی شیوه‌های تدفین گنورتپه در دوره مفرغ جدید با اندیشه‌های زرتشتی مرتبط است (Sarianidi, 2007).

خاص مانند عقاید هندوایرانیان سخن گفت، اما با توجه به این موضوع که خاستگاه احتمالی هندوایرانیان و دین زرتشتی در قلمروی فرهنگ بلخ-مرو/ خراسان بزرگ قرار دارد، شاید ممکن است برخی از اعتقادات آیینی و مذهبی را از این فرهنگ وام گرفته باشند. گواه ما مهری از گنورتپه با صحنه واگذاری جسد در مقابل مردارخواران است (Sarianidi, 2001).

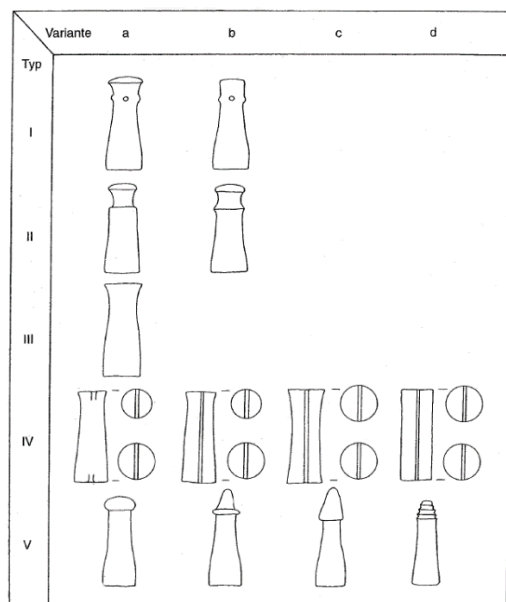

تصویر ۸: مهری از گنورتپه با صحنه واگذاری جسد در مقابل مردارخواران (Sarianidi, 2001).

را تشخیص داده‌اند و قلمروی پراکنش آن‌ها را در نظر گرفته اند (Boroffka & Sava, 1998) (تصویر ۹).

گونه‌شناسی

بروفکا و ساوا کاتالوگی از ستون‌های مینیاتوری منتشر کرده اند که از منطقه اوراسیا جمع‌آوری شده است. آن‌ها پنج گونه

تصویر ۹: گونه‌شناسی ستون‌های مینیاتوری بر اساس مطالعات بروفکا و ساوا (Boroffka & Sava, 1998)

Ia: ستونی استوانه‌ای با دستگیره قارچی شکل در قسمت فوقانی و انحنای روی بدنه.

Ib: ستونی استوانه‌ای شکل با دستگیره گرد در قسمت فوقانی.

به‌طور کلی، پنج گونه اصلی قابل تشخیص هستند:

گونه I: ستونی به شکل استوانه، با چهار دستگیره که به‌طور متقارن در قسمت فوقانی ستون قرار گرفته است. دارای دو

نوع مجزا:

گونه II: ستونی استوانه‌ای با سری عریض و قارچی شکل، دارای دو نوع مجزا:

IIa: ستونی استوانه‌ای شکل که در قسمت فوقانی برجستگی پله مانند دارد که بدنه دسته را در قسمت فوقانی باریک‌تر از قسمت میانی و تحتانی می‌کند.

IIb: ستونی استوانه‌ای شکل که در قسمت فوقانی برجستگی پله مانند دارد که بدنه دسته را در قسمت فوقانی باریک‌تر از قسمت میانی و تحتانی می‌کند و دارای انحنا در قسمت دسته و بدنه است.

گونه III: ستونی به شکل استوانه‌ای ساده که در فوقانی به روی بدنه دارای انحنا است (بدون شیار).

گونه IV: ستونی استوانه‌ای که دارای شیارهایی بر روی سطح فوقانی و سطح تحتانی است که به روی بدنه نیز ادامه پیدا می‌کنند. دارای چهار نوع مجزا:

IVa: ستونی استوانه‌ای که دارای شیارهایی بر روی سطح فوقانی و تحتانی است که تا روی لبه ستون ادامه یافته است. سطح تحتانی پهن از سطح فوقانی است و در قسمت فوقانی بر روی بدنه دارای انحنا به داخل است.

IVb: ستونی استوانه‌ای که دارای شیارهای بر روی سطح فوقانی و تحتانی است که شیارها بر روی بدنه نیز ادامه می‌یابند و به هم وصل می‌شوند. سطح تحتانی پهن از سطح فوقانی است و در قسمت فوقانی بر روی بدنه دارای انحنا به داخل است.

IVc: ستونی استوانه‌ای که در قسمت میانی داری انحنا به داخل است و به سمت سطح فوقانی و تحتانی پهن می‌شود و شیارهای سطح فوقانی و تحتانی به روی سطح ستون ادامه می‌یابند و به هم متصل می‌شوند.

IVd: ستونی استوانه‌ای با بدنه قائم و شیارهایی بر روی سطح فوقانی و تحتانی که بر روی بدنه نیز ادامه می‌یابد و به هم متصل می‌شوند.

گونه V: ستونی به شکل استوانه و فالیک شکل^۱ با سری گرد با چهار نوع مجزا:

Va: ستونی استوانه‌ای که در قسمت فوقانی دارای سری گرد است و برجستگی در قسمت گردن دارد که بدنه استوانه‌ای را از قسمت فوقانی جدا می‌کند.

Vb: ستونی استوانه‌ای که در قسمت فوقانی دارای برجستگی نوک‌تیزمانندی است.

Vc: ستونی استوانه‌ای که در قسمت فوقانی تیز و گرد است با یک فرورفتگی پله مانند بدنه استوانه‌ای را از قسمت فوقانی جدا می‌شود.

Vd: ستونی استوانه‌ای که در قسمت فوقانی دارای برآمدگی تیز و پله مانند است و بدنه را از قسمت فوقانی جدا می‌کند.

باتوجه به گستره وسیع پراکنش این اشیاء در آسیای میانه، جنوب روسیه، شرق اروپا و ناحیه شمال و غرب دریای سیاه، بررسی خود را معطوف به آسیای میانه و مطالعه ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد به دست آمده از این منطقه کرده‌ایم. گونه III و IV بیشتر در حوزه جغرافیایی آسیای میانه به دست آمده‌اند.

گاه‌نگاری

نمی‌توان با قاطعیت تمام این آثار را به بازه زمانی مشخصی نسبت داد، اما باتوجه به تاریخ‌گذاری‌های موجود از تپه‌حصار

دامغان^۱، ترنگ تپه^۲، آلتین تپه^۳ و فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ از لایه‌ها و کانتکست‌ها بر اساس کرین ۱۴ حداکثر بازه زمانی ۲۲۰۰/۲۳۰۰ ق م را برای شروع تولید و تاریخ ۱۸۰۰ ق م برای پایان حضور ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد در فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ پیشنهاد می‌شود^۴. شواهدی مبنی بر استفاده از ستون مینیاتوری، در دوره پایانی فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ (۱۸۰۰-۱۳۰۰ ق م)، در دسترس نیست. برای حضور این آثار در حصار و دشت گرگان، تاریخ ۲۱۰۰/۲۰۰۰ ق م-۱۸۰۰/۱۷۵۰ ق م پیشنهاد می‌گردد (Tahmasebi Zave, 2019). برای لایه TAK III^۵ در گورستان A محوطه شهداد که ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد از آن به دست آمده، تاریخ ۲۴۵۰ تا ۱۹۰۰ ق م پیشنهاد شده (Hakemi, 2006). همچنین، در کاوشی که توسط مهدی رهبر در گورستان محوطه شماره ۱۴ بمپور انجام گرفته، در گور شماره ۱۱، یک عدد ستون مینیاتوری به دست آمده است. گورستان بمپور بین ۳۰۰۰ تا ۲۳۰۰ ق م تاریخ‌گذاری شده است (Rahbar, 2016) بر اساس این اطلاعات، با احتیاط فراوان تاریخ ۲۵۰۰/۲۳۰۰ ق م تا ۱۸۰۰/۱۷۵۰ ق م برای ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد پیشنهاد می‌شود.

نتیجه‌گیری

ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد از جمله تولیدات شاخص فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ به شمار می‌روند. با

توجه به داده‌های ناهمگون مربوط به این اشیاء در گستره جغرافیایی فرهنگ یادشده، همچنین بی‌توجهی به جزئیات مرتبط با خود اشیاء، جایگاه متوفی و شرایط کشف آن‌ها در بافت‌های تدفینی طی کاوش‌های انجام شده، و نیز فقدان نظام نوشتاری در این فرهنگ، اظهار نظر قطعی درباره کارکرد این اشیاء را با دشواری مواجه ساخته است. با این حال، به دست آمدن این اشیاء از بافت‌های تدفینی و شناسایی آن‌ها در گورهای یادمانی، نشان از کارکرد آیینی و منزلتی آن‌ها دارد و در این خصوص تردیدی باقی نمی‌ماند. اما از آنجا که نمونه‌هایی از این اشیاء در خارج از بافت‌های تدفینی، به ویژه در ساختارهای معماری آیینی نیز کشف شده‌اند، این پرسش مطرح می‌شود که آیا ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد دارای کارکردهای متنوع‌تری فراتر از زمینه‌های تدفینی بوده‌اند یا خیر؟ همچنین با توجه به داده‌های ناهمگون، از جمله کشف ستون‌های مینیاتوری در بافت‌های معماری و تدفینی برخی محوطه‌ها، تنوع این اشیاء از نظر گونه و اندازه، قرارگیری یک یا دو ستون مینیاتوری در برخی گورها (مانند الغ تپه و شهداد)، و نیز وجود تزییناتی بر روی ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد (همچون نمونه‌های تپه حصار و موندیگاک)، می‌توان احتمال داد که انتخاب این اشیاء تحت تأثیر ترجیحات و انتخاب‌های فردی نیز بوده است. با توجه به بازه زمانی استفاده از این اشیاء (حدود ۲۵۰۰/۲۳۰۰ ق م تا ۱۸۰۰/۱۷۵۰ ق م) و نیز جای‌گیری آن‌ها در حوزه‌ی

۱. بیشتر ستون‌های مینیاتوری و صفحات گرد از تپه گنج تپه حصار به دست آمده است که با توجه به داده‌های کرین ۱۴ (۱۷۰۵-۱۹۴۰ ق م)، به بازه زمانی ۲۰۰۰ تا ۱۸۰۰ ق م تاریخ‌گذاری شده است (Dayson & Lawn, 1989).

۲. ژان ده تاریخ کرین ۱۴، 111 ± 2000 ق م را برای کانتکستی که ستون مینیاتوری ترنگ تپه از آن شناسایی شده است، پیشنهاد می‌گردد (Deshayes, 1974).

۳. برای نمونه آلتین تپه تاریخ دقیقی پیشنهاد نشده است، اما با توجه به شناسایی ستون مینیاتوری در گوری متعلق به دوره نمازگاه V، می‌توان به صورت کلی بازه زمانی ۲۳۰۰-۱۸۵۰ ق م را برای آن پیشنهاد نمود (Masson, 1988).

۴. تاریخ دقیقی در مورد ستون‌های مینیاتوری به دست آمده از دیگر استقرارهای بلخی-مرو همچون گنور، داشلی، الغ تپه، تغلق، چلو جاجرم و غیره در دست نیست.

۵. دوره TAK III (گورستان اصلی A) خود به دو مرحله یا فاز قدیم TAK III2 (تقریباً ۲۴۵۰ تا ۲۱۰۰ ق م) و مرحله یا فاز متأخر TAK III3 (از ۲۱۰۰ ق م تا ۱۹۰۰ ق م) تقسیم می‌شود.

- Ashtiani, J. (1987). *Mazdasna and Government*. Publishing Company. [in Persian]
- Bahar, M. (1990). *Bondahesh*. Publications of Tos. [in Persian]
- Basafa, H., & Davari, M. S. (2019). Khorasan intercultural relations with the Southeast of Iran and Western Central Asia during the Bronze Age: Case study of the silver artifact of Shahrak Firouze in Neyshabour. *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, *9*(21), 79–96. https://nbsb.basu.ac.ir/article_2800_en.html [in Persian]
- Basafa, H. (2014a). *Descriptive report of the first chapter of the archaeological excavation of Qarachashme (Kalateshuri) area of Neyshabur Plain*. National Cultural Heritage Research Institute. Research Institute of Archeology. [Unpublished, in Persian]
- Basafa, H. (2014b). The method of burial of the Late Bronze Age vessel in the Neyshabur Plain (Northeast of Iran). In M. H. A. Kharanghi, R. Naseri, & M. Khanipour (Eds.), *Proceedings of the International Conference of Young Archaeologists* (pp. 257–266). University of Tehran. [in Persian]
- Basafa, H. (2014c). Late Bronze Age burial customs in Neyshabur Plain (Northeast Iran). In M. H. A. Kharanaghi, R. Naseri, & M. Khanipour (Eds.), *Proceedings of the 4th Symposium of Young Iranian Archaeologists* (pp. 257–266). [in Persian]
- Basafa, H. (2016). Burial cultures of Khorasan in Late Bronze Age. *International Journal of Humanities*, *23*(4), 30–46. <http://dorl.net/dor/20.1001.1.25382640.2016.23.4.1.5>
- Basafa, H. (2018). Khorasan intercultural relations with the Southeast of Iran and Western Central Asia during the Bronze Age: Case study of the silver artifact of Shahrak-e Firouze in Neyshabour. *Archaeological Researches of Iran*, *9*(21), 79–96. [in Persian with English abstract]
- Basafa, H. (2024a). *Archeology of Khorasan in the Bronze Age; Urbanization period*. Publications of Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]
- Basafa, H. (2024b). *Archeology of Great Khorasan in the Bronze Age; A special study of the area of Shahrak-e Firoze Neyshabur*.

جغرافیایی مرتبط با ظهور زرتشت و حضور هندوایرانیان، ارتباط و تداوم آیین‌های مرتبط با این اشیاء با سنت‌های هندوایرانی و دین زرتشتی چندان دور از ذهن به نظر نمی‌رسد. با در نظر گرفتن پراکندگی این اشیاء در مناطق مختلف که بر مسیرهای مهم تجاری منطبق است و همزمانی آن با شکل‌گیری و گسترش فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ، احتمالاً پراکنش این پدیده نتیجه ارتباطات تجاری-فرهنگی و گسترش نظام اعتقادی و آیینی این فرهنگ است و با حضور نم‌نگان فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ در یک استقرارگاه مرتبط است. همچنین، آخرین شواهد استفاده از این اشیاء در ۱۸۰۰/۱۷۵۰ ق م را می‌توان با اضمحلال تدریجی این فرهنگ و نظام اعتقادی آن همزمان دانست.

فهرست منابع

- Abazari, Y., Farhadpour, M., & Wahab, W. (1993). *Religions of the ancient world, Volume I, China and India*. Institute of Cultural Studies and Research (Research Institute). [in Persian]
- Amiet, P. (1986). *L'âge des échanges inter-iraniens, 3500–1700 avant J.-C*. Réunion des musées nationaux.
- Amiet, P. (1997). La glyptique Transelamite de Chypre à la Bactriane. *Les Sceaux du Proch-Orient*.
- Amozegar, J. (2017). *History of Iranian mythology*. Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Samt). [in Persian]
- Antonova, E. (1999). Istoria Ritualnogo Predmeta v Kontekste Kontaktov Narodov Drevnego Vostoka // *Drevniy Egipet: jazik-kultura-soznanie*.
- Aria, G. (1997). *Familiarity with the history of religions*. Paya Cultural and Publishing Institute. [in Persian]
- Arne, T. S. (1945). *Excavations at Shah Tepe, Iran*. Stockholm.
- Ascalone, E. (2014). *Archeologia dell'Iran antico: interazioni, integrazioni e discontinuità nell'Iran del III millennio a.C.* (S. M. S. Sajjadi, Trans.). Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Samt). [in Persian]

- Deshayes, J. (1974). La XIe campagne de fouille à Tureng Tepe (17 juillet - 7 septembre 1975). *Paléorient*, *2*(2), 491-494.
- Dubova, N. A. (2019). Gonur Depe—City of Kings and Gods, and the capital of Margush country (Modern Turkmenistan): Its discovery by Professor Victor Sarianidi and recent finds. In C. Baumer & M. Novák (Eds.), *Urban cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids*. <https://www.academia.edu/39304898/>
- Duchesne, G. J. (1984). *The Western response to Zoroaster* (M. Rajabnia, Trans.). Morvarid Publications. [in Persian]
- Farjami, M. (2015). Bronze Age novelties in South Khorasan (Case study: Govand Baqestan Ferdos site). In H. H. Zarrajabad (Ed.), *The 2nd National Conference on Archaeology of Iran* (pp. 1-31). Chahar Derakht Publishing. [in Persian]
- Fazeli Nashli, H., Sarlak, S., Hoseinzadeh, J., Yazdani, S., Rafiei-Alavi, B., & Carolin, S. A. (2022). The North and South Central Plateau of Iran during the third and second millennium BCE (3200-1500 BCE). *Journal of Archaeological Studies*, *14*(2), 153-180. https://jarcs.ut.ac.ir/article_89761.html
- Francfort, H. P. (2005). L'art de la civilisation de l'Oxus à l'âge du Bronze (2300-1700). *Et ses relations avec les regions voisines*, 102-127.
- Garazhian, O. (2015). Speculation for the purpose of evaluation and feasibility of designing an open-air museum in Depe Damghani Sabzavar. *Proceedings of the 13th Annual Symposium of the Iranian Archaeology* (pp. 373-376). Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [in Persian]
- Gnoli, G. (2003). *Zoroaster's time and homeland: A study on the origins of Mazdeism and related problems* (S. M. Seyedsajadi, Trans.). Agah Publications. [in Persian]
- Grushin, S., Dubova, N., Fribus, A., et al. (2020). Miniature columns of BMAC: Their morphological peculiarities and possible purpose. *Ancient and Medieval Cultures of Central Asia (The Formation, Development and Interaction of Urbanized and Cattle-Breeding*
- Publications of the Research Institute of the Ministry of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism. [in Persian]
- Basafa, H., Davari, S., & Eskandari, N. (2023). A new perspective of cenotaph tradition in Eastern Iran: Case studies from Shahr-e Sokhteh, Shahdad (Khabis) and Khonaman. *Journal of Archaeological Studies*. Advance online publication. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2023.342386.143111> [in Persian with English abstract]
- Biscione, R., & Vahdati, A. (2020). The BMAC presence in eastern Iran: State of affairs in December 2018—towards the Greater Khorasan Civilization? In B. Lyonnet & N. Dubova (Eds.), *The world of the Oxus civilization* (pp. 527-550). Routledge. <https://www.researchgate.net/publication/347331439>
- Boroffka, N., & Sava, E. (1998). Zu den steinernen "Zeptern/Stössel-Zeptern", "Miniatursäulen" und "Phalli" der Bronzezeit Eurasiens. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, *30*, 17-113. <https://www.researchgate.net/publication/235734328>
- Boyce, M. (1975). *A history of Zoroastrianism*. E. J. Brill.
- Boyce, M. (1984). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices*. Routledge & Kegan Paul.
- Boyce, M. (1998). *Zoroastrianism: Its antiquity and constant vigour* (H. Sanetizadeh, Trans.). Safi Alisha Publications. [in Persian]
- Christian, S. A. (1997). *Mazda worship in ancient Iran* (Z. Safa, Trans.). Hirmand Publications. [in Persian]
- Curtis, J. (1988). A reconsideration of the cemetery at Khinaman, South-east Iran. *Iranica Antiqua*, *23*, 97-127.
- Dales, F., & George, F. (1969). On tracking woolly Kullis and the like. *Expedition Magazine*. Penn Museum.
- Dayson, R., & Lawn, B. (1989). Key stratigraphic and radiocarbon elements for the 1976 Hesar sequence.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Farsi Dictionary*. Tehran University Press. [in Persian]

- M. Moradian, Trans.). Samira Publishing. [in Persian]
- Lecomte, O. (2013). Activités archéologiques françaises au Turkmenistan. *L'archéologie française en Asie Centrale*, *21/22*, 165–190.
- Lemberg-Karlovsky, C. C. (2013). The Oxus Civilization. *Cupauam*, *39*, 21–63. <https://www.researchgate.net/publication/295843910>
- Luneau, E. (2010). *L'Âge du Bronze Final en Asie Centrale (1750-1500/1450 avant N.E.): La fin de la Civilisation de L'Oxus* [Doctoral dissertation, Université Paris-Sorbonne].
- Luneau, E. (2013). Les mutations sociopolitiques de la période finale de la civilisation de L'Oxus (Asie Centrale, Âge du Bronze): Quels indicateurs de changements? *221–241*.
- Luneau, E. (2014). Identifier le prestige: Éléments de controverse à propos de quelques objets singuliers de la civilisation de l'Oxus (Asie centrale, âge du bronze). In F. Hurllet, I. Rivoal, & I. Sidera (Eds.), *Le prestige* (pp. 147–160).
- Lyonnet, B., & Dubova, N. A. (Eds.). (2020). *The world of the Oxus civilization*. Routledge.
- Majidzadeh, Y., & Sarlek, S. (2002). *Extensive archaeological excavations along the Halil Rod in Jiroft-Kerman*. Kerman Province Cultural Heritage Department. [in Persian]
- Masson, V. (1988). *Altyn-depe* (H. N. Michael, Trans.). The University Museum, University of Pennsylvania.
- Mirzaei, A., & Mirzaei Rashno, M. (2017). The comparative study of Barsom (branch) in religious monuments of Zoroastrianism and ancient motifs of Iran. *Comparative Theology*, *8*(18), 123–134. <https://doi.org/10.22108/coth.2018.102251.1035> [in Persian with English abstract]
- Mole, M. (2007). *Ancient Iran* (J. Amouzgar, Trans.). Tos Publications. [in Persian]
- Oshidari, J. (1999). *Encyclopaedia Mazdasena, explanatory glossary of Zoroastrianism* (2nd ed.). Nashr-e Markaz. [in Persian]
- Piran, S., & Hessari, M. (2005). *Marginal culture of Halil Rod and Jiroft*. National Museum of Iran. [in Persian]
- Societies*). <https://www.academia.edu/44700658/>
- Guiry, S. (2023). *Yasna and zand-e Anha*. Qoqnos Publications. [in Persian]
- Hakemi, A. (2006). *Archaeological report of eight seasons of survey and excavation at Shahdad (Lüt Plain), 1968-1975* (M. Moosavi, Ed.). Research Institute of Archaeology. [in Persian]
- Hiebert, F., & Lemberg-Karlovsky, C. C. (1992). Central Asia and the Indo-Iranian Borderlands. *Iran*, *30*, 1–17.
- Hiebert, F. (1994). *Origins of the Bronze Age oasis civilization in Central Asia*. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Hiebert, F. T., & Lamberg-Karlovsky, C. C. (2007). Central Asia and the Indo-Iranian Borderlands (M. Dana, Trans.). *Bastan Pazhoohi*, *16*, 5–26. [in Persian]
- Hinnells, J. R. (2012). *Persian mythology* (J. Amouzgar & A. Tafzali, Trans.; 16th ed.). Cheshme Publishing House. [in Persian]
- Iravani Ghadim, F., & Tahmasebi Zave, H. (2018). Cenotaphs in the Bactria Margiana Archaeological Complex domain: A case study of Northeast Iran. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 140–148. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaar/issue/61843/925538>
- Jalali Naini, S. M. R. (1993). *Rig Veda (research, translation and introduction)*. Noqre Publications. [in Persian]
- Jarrige, J., & Hassan, U. (1989). Funerary complexes in Baluchistan at the end of the third Millennium in the light of recent discoveries at Mehrgare and Quetta. *South Asian Archaeology 1985* (pp. 150–166). Scandinavian Institute of Asian Studies.
- Kanga, M. F. (1988). Barsom. *Encyclopedia Iranica*, *3*(8), 825–827. <https://www.iranicaonline.org/articles/barsom-av>
- Khodadadian, A. (2000). *History of ancient Iran, Aryans and Medes*. Be-Did Publications. [in Persian]
- Kohl, P. L. (1984). *Central Asia: Paleolithic beginnings to Iron Age*. Recherché sur les Civilizations.
- Kohl, P. L. (2015). *Central Asia: Paleolithic beginnings to the Iron Age* (H. Ramzanpour &

- Santoni, M. (1984). Sibri and the South Cemetery of Mehrgarh: Third Millennium connections between the northern Katchi Plain (Pakistan) and Central Asia. *South Asian Archaeology 1981* (pp. 52–60).
- Sarianidi, V. (1990). *Drevnosti strany Marguš*. Ashgabat.
- Sarianidi, V. (2001). *Necropolis of Gonur and Iranian Paganism*. Moscow.
- Sarianidi, V. (2002). *Margush: Ancient oriental kingdom in the old delta of the Murghab river*. Ashgabat.
- Sarianidi, V. (2005). *Gonur-Depe: City of Kings and Gods*. Miras.
- Sarianidi, V. (2007). *Necropolies of Gonur*. Capon.
- Sarianidi, V. (2008). *Margush: Mystery and truth of the great culture*. Türkmen döwlethabarlary.
- Sarlak, S. (2020). Present a hypothesis regarding the causes of abandonment of the end of Bronze Age areas in the Northeast and East and the transition to the beginning of the Iron Age in the Northern half of Iran. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, *4*(11), 51–73. <http://dorl.net/dor/20.1001.1.26455048.1399.4.11.8.1> [in Persian with English abstract]
- Schmidt, E. F. (1937). *Excavations at Tepe Hissar, Damghan 1931-1933*. Philadelphia.
- Schmidt, E. F. (2015). *Excavations at Tepe Hissar, Damghan* (K. Roustaei, Trans.). General Directorate of Cultural Heritage, Tourism Industries of Semnan Province. [in Persian]
- Shaygan, D. (1967). *Indian religions and philosophical schools* (Vol. I). Tehran University Press. [in Persian]
- Skakun, N., & Terekhina, V. (2021). Manufacturing technology of stone miniature columns from the Bronze Age site Gonur Depe (southern Turkmenistan). *Journal of Lithic Studies*, *8*(2), 26. <http://dx.doi.org/10.2218/jls.4490>
- Soroush, M. R., & Yousefi, S. (2014). Raze enclosure, evidences of settlements from the third millennium to the historical period in South Khorasan. In K. Roustaei & M. Gholami (Eds.), *Brief articles, 12th Annual Symposium on the Iranian Archaeology* (pp. 271–273).
- Piran, S. (2012). *The works of Jiroft treasure, soapstone and marble objects (recycled collection), Halil River border in the National Museum of Iran* (Y. Majidzadeh & D. Akbarzadeh, Eds.). Pazineh. [in Persian]
- Possehl, L., Shinde, V., & Ameri, M. (2004). The Ahar-Banas complex and the BMAC. *Man & Environment*, *29*, 18–29.
- Prolonge, J. B., & Vallet, R. (2019). Tureng Tepe and its High Terrace: A reassessment. *Le plateau iranien: Urbanisation, commerce, subsistance et production à l'âge du Bronze*.
- Rahbar, M. (2016). Area No. 14 of Bampour, Cemetery of the third millennium BC in South East of Iran. In M. Khanipour & R. Naseri (Eds.), *Ancient research* (pp. 51–78). Aryaramna Press. [in Persian]
- Sajjadi, S. M. S. (1995). *Eight discourses on archeology and history of Baluchistan*. Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Sajjadi, S. M. S. (2005). *Merv, reconstruction of the historical geography of a city based on historical writings and archaeological evidence*. Cultural Heritage Publications. [in Persian]
- Sajjadi, S. M. S. (2006). *Shahr-i Sokhta: A vast laboratory in a small desert*. Shahr-i Sokhta Cultural Heritage and Tourism Research Base. [in Persian]
- Sajjadi, S. M. S. (2007a). *Reports on Shahr-i Sokhta I (Excavation at the Cemetery 1997-2000)*. Department of Cultural Heritage, Crafts and Tourism. [in Persian]
- Sajjadi, S. M. S. (2007b). *Reports on Shahr-i Sokhta I (Excavation at the Cemetery 1997-2000)*. Tehran.
- Sajjadi, S. M. S. (2009). *Reports on Shahr-i Sokhta II (Excavation at the Cemetery 2001-2003)*. Department of Cultural Heritage, Crafts and Tourism. [in Persian]
- Sajjadi, S. M. S. (2010). *Earliest cities on the Iranian Plateau* (Vol. 2). Tehran.
- Salvatori, S. (2008). Cultural variability in the Bronze Age Oxus civilization and its relation with the surrounding regions of Central Asia and Iran. In S. Salvatori & M. Tosi (Eds.), *The archaeological map of the Murghab Delta III: The Bronze Age and early Iron Age in the Margiana lowlands* (pp. 75–98). <https://www.researchgate.net/publication/303189428>

- V. Rabens (Eds.), *Religious formation, transformation and cross-cultural exchange between East and West* (pp. 199–233).
- Алекшин, В. А. (1979). Могила знатного горожанина на Алтын-депе. *УСА*, *4*, 81–82.
- Антонова, Е. В. (2020). *Бактрия и Маргиана на Древнем Востоке. Очерки*. Москва.
- Терехина, В. В. & Скакун Н. Н. (2019). Значение камнеобрабатывающего производства в эпоху бронзы (по материалам (Гонур-Депе, Южный Туркменистан) Геоархеология и археологическая минералогия-2019: Материалы VI Всероссийской молодежной научной школы с международным участием им. В. В. Зайкова. Миасс; Екатеринбург, 2019. С: 73–75.
- Iranian Center for Archaeological Research (ICAR). [in Persian]
- Tahmasabi Zave, H., & Iravani Ghadim, F. (2016). Tepe Hissar Damghan and BMAC culture. *Journal Great Khorasan*, 97–106. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22516131.1394.5.21.6.7> [in Persian]
- Tahmasebi Zave, H. (2015). Bactria–Margiana Archaeological Complex in Northeast Iran, native culture or cultural influence. In H. H. Zarrajabad (Ed.), *The 2nd National Conference on Archaeology of Iran* (pp. 1–13). Chahar Derakht Publishing. [in Persian]
- Tahmasebi Zave, H. (2019). *Origin of BMAC and its extension in the Eastern half of Iran* [Doctoral dissertation, Art University of Isfahan]. [in Persian]
- Tosi, M. (1970). A tomb from Damin and the problem of the Bampur sequence in the Third Millennium B.C. *East & West*, *20*(1–2), 9–50.
- Vahdati, A. A., & Biscione, R. (2014). The third chapter of exploration in Tepe Chalow, Jajarm Plain, Northeast Iran. *Reports of the 14th Annual Meeting of Iranian Archaeology* (pp. 529–534). Cultural Heritage Research Center. [in Persian]
- Vahdati, A. A., & Frankfurt, H. P. (2010). Preliminary report of speculation in Depe Damghani Sabzavar. *Journal of Archeology and History*, *24*(48), 17–36. [in Persian]
- Vahdati, A. A. (2014). A BMAC grave from Bojnord, North-Eastern Iran. *Iran*, *52*, 19–27. <https://www.researchgate.net/publication/289887562>
- Vahdati, A. A., Biscione, R., Tengberg, M., & Mashkour, M. (2019). Excavation at Tepe Chalow: Some evidence of “Bactria-Margiana Archaeological Complex” (BMAC) in the Plain of Jajarm, Northeastern Iran. *Iran Archaeological Research Institute*, *3*(1), 63–74. <http://archj.richt.ir/article-10-285-en.html> [in Persian with English abstract]
- Vermaseren, M. J. (1993). *Mitra's ritual* (B. Naderzad, Trans.). Cheshme Publishing House. [in Persian]
- Widengren, G. (1998). *Religions of Iran* (M. Farhang, Trans.). Aghagan Ideh Publications. [in Persian]
- Winkelmann, S. (2014). Trading religions from Bronze Age Iran to Bactria. In P. Wick &